

Araştırma Makalesi • Research Article

Tuhfe-i Hattâtîn’de Hat Sanatını Ele Alan Şiirler

The Poems Including The Art of Calligraphy in Tuhfe-i Hattâtîn

Özlem Güneş^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İstanbul/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-3406-9503

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 01 Ocak 2019

Düzeltilme tarihi: 12 Mart 2019

Kabul tarihi: 28 Mart 2019

Anahtar Kelimeler:

Tuhfe-i Hattâtîn,

Bibliyografya,

Hat,

Şiir,

Hattat Şairler.

ÖZ

On sekizinci yüzyılda İstanbul’da yaşayan Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi ömrünü ilme tahsis etmiş önemli bir şahsiyettir. Eserlerinden Tuhfe-i Hattâtîn, hattatları konu alan bir biyografi kitabıdır. Çalışmanın amacı, Tuhfe-i Hattâtîn’de yer alan hattat şairlerin şiirlerini, özellikle “hat”ı ele alan manzumelerini incelemektir. Böylelikle sanat, edebiyat, mimari, iktisat, düşünce, teoloji ve ahlak gibi çeşitli alanlardaki temsil edici eserlerin, İslam medeniyetinin kurucu kaynağı olan Kur’an üzerinden nasıl sentezlendiğini, bu kaynağa yapılan atıfları, sanat dallarının birbirleriyle kurdukları ilişkileri özellikle hat-şiir / hattat-şair bağlamında ele almaktır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 01 January 2019

Received in revised form 12 March 2019

Accepted 28 March 2019

Keywords:

Tuhfe-i Hattâtîn,

Bibliography,

Calligraphy,

Poem,

Calligraphist poets.

ABSTRACT

Müstakimzade Süleyman Efendi was a very important person who lived in the 18th century in Istanbul and devoted his life to science and indited many works. From his works, Tuhfe-i Hattâtîn will be the basis of our work which is a biography work mentions calligraphists. The aim of this study is to analyze Tuhfe-i Hattâtîn poets’ poems which are the symbols of their existence experience, and especially the ones includes “calligraphy” in their divans. Thus, this study aims to discuss how the presentive works in different fields like art, literature, architecture, economy, consideration, theology and morals were synthesized over Qur’an, the founder source of Islamic civilization, the citations to this source, and the relationship of art fields with one another especially in the context of calligraphy-poem/calligraphist-poet.

1. Giriş

İslam medeniyetiyle yoğrulmuş toplumların on dört asırdan beri kültür ve sanat hayatlarında derin izler bırakan, İslam sanatının en önemli kollarından biri olarak kabul edilen hat sanatının Osmanlı’da aldığı biçim, geldiği seviye ve farklı tabakalara mensup zümreler arasında gördüğü değer dikkate şayandır. Hz. Ali’ye isnat edilen “Hüsn-ı hat, fakire mal, zengine cemal, ekâbire kemaldır” vecizesi Osmanlı’da hayat bulmuş denilse yeridir.”

Hat mektebinin Türk, Arap ve İran asıllı meşhur simalarını ve meçhul imzalarını bir araya getirerek hattatları konu alan bir biyografik bir esere imza atan Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, türbelere ve camilere vakfedilen Mushafı, İstanbul’daki kütüphaneleri, Topkapı Sarayı’ndaki eserleri, hususi koleksiyonları, müzayedelerde gördüğü hattı güzel metinleri, bizzat katıldığı icazet merasimlerini çok canlı bir şekilde ele alır. Hattatların isimlerini, ism-i meşhurlarını, hattı kimden meşk ettiklerini,

* Sorumlu yazar/Corresponding author
e-posta: ozlem.gunes@izu.edu.tr

mesleklerini, diğer sanat dallarındaki meziyetlerini, eserlerini, özellikle de ölüm tarihlerini büyük bir titizlikle kaleme alan Müstakimzâde, biyografilerin temin edildiği yazılı kaynakları kaydetmesi yönüyle de farklılık arzeder.

1.1. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi

Recep 1131/Haziran 1719'da İstanbul Atık Ali Paşa'da Hırka-i Şerif mahallesinde doğan Müstakimzâde'nin, asıl adı Süleyman, lakabı Sâdeddin'dir. Şam ve Edirne kadıliklarında bulunan dedesi Mehmed Müstakim Efendi'ye nisbetle "Müstakimzâde" diye şöhret bulmuştur (Yılmaz, 2006:114). Müstakimzâde'nin çocukluk ve gençlik dönemi Lale Devri'ne (1718-1730/1143) rastlar. Fakat o, Lale Devri'nin eğlenceli ve şaşalı yönüyle ilgilenmeyerek kendini ilme ve irfana adar (Ocak, 2014:4).

Müstakimzâde, başta tasavvuf olmak üzere dinî ilimlerin hemen hepsinde, dil ve edebiyat sahasında çok sayıda eser verir. Şairlik yönü de bulunan Müstakimzâde, tarih düşürmede çok başarılıdır ve birçok eserinin adı ebcedle telif tarihini vermektedir (Şeylan, 2006: 77) Aynı zamanda iyi bir hattat olan Müstakimzâde, sülüs ve nesih yazı türlerini meşhur hattat Eğrikapılı Mehmed Rasim Efendi'den (1099/1688- ö. 1169/1756), ta'lik yazı türünü önce Fındıkzade İbrahim Efendi (ö. 1166/1752) daha sonra da Katipzâde Mehmed Refii Efendi'den (ö. 1183/1769) meşk etmiştir (Ocak,2014:5).

Medrese eğitimini tamamladıktan sonra, babası ve dedesi gibi ilim sınıfında olmak isteyen Müstakimzâde, müderrislik sınavına girmiş fakat sakalının seyrek olması bahane gösterilerek sınavı geçersiz sayılmıştır. Bu durumdan çok etkilenen Müstakimzâde, kendini ilme vermiş ve eser yazmakla meşgul olmuştur. Daha sonra kendisine müderrislik teklif edildiyse de kabul etmemiştir.

Geçimini hattatlıkla sağlayan Müstakimzâde, manevî zenginlik ve maddî sıkıntılar içinde bir hayat sürmüştür. Ömrünün son yıllarında ayaklarından rahatsızlanmış ve 1202/1788'de vefat etmiştir. Cenazesi vasiyeti üzerine Mehmed Emin Tokadı'nın mezarının ayakucuna defnedilmiştir. Sözü edilen kabristan İstanbul'un Fatih ilçesi Zeyrek Yokuşu'nda ve Soğukkuyu Medresesi yanındadır (Ocak, 2014: 6).

1.2. Tuhfe-i Hattâtîn

2066 biyografi içeren *Tuhfe-i Hattâtîn*, mukaddime ile beraber dört bölümden oluşur: Mukaddime, tuhfe-i kübrâ, hatime/sânihalar ve tuhfe-i sugrâ. Müstakimzâde, mukaddime bölümünde besmelenin hakikati ve imlası ile ilgili bilgiler vermiş, ardından yazıya dair kırk hadis-i şerifin tercümesi ve şerhi üzerinde durmuştur.

Tuhfe-i Kübrâ, eserin birinci bölümü kabul edilir. Eserin en hacimli kısmını içeren bu bölümde sülüs, nesih ve celif yazan hattatlardan 1695 biyografi ele alınır (Müstakimzâde, 2014:XXXVIII). Bu bölümde hattatların biyografilerine harf sırasına göre yer verilmiştir. Biyografiler hattatlarla ilgili elde edilen bilgilere göre kısa veya uzun tutulmuştur. Tuhfe-i Kübrâ bölümünün son kısmı olan hatime/sânihalar (akla gelen) bölümü 33 sânihadan oluşmaktadır. Bu

sânihalarda hüsn-i hatta, kâğıt ve kaleme dair bilgilerin yanında, kalem tıraş etme usûlü, harflerin noktaları, yazı malzemeleri ve bazı yazı çeşitlerine dair bilgilere yer alır. Aynı zamanda, bir hat hocasının nasıl olması gerektiği hususuna da değinilmiştir.

Kitabın ikinci faslımı oluşturan Tuhfe-i Sugrâ (Küçük Hediye) bölümünde yazar, Tuhfe-i Kübrâ'da yer almayan 371 ta'lik hattatının tercüme-ihâllerini verdikten sonra kitabını Duâ bölümüyle tamamlamıştır (Doğanay, 2014: 191).

Müstakimzâde, tarih boyunca İslam coğrafyasında yetişmiş hattatları-tesbit edebildiği ölçüde- eserine almıştır. Osmanlı'nın hat sanatı cihetinden çok faal devresi olan 18. yüzyıl daha tafsilatlı yazılmıştır. Kitabında müzehhiplere ayrı bahis açmayan yazar, bir hattatın hâl tercümesini verirken onun eserlerinin tezhibini işleyen sanatkârlara dair bilgiler de aktarmaktadır (Derman, 2012: 352). Eserin dili Arapça ve Farsça ağırlıklı Türkçe olup, sade ve açıktır. Eserde her sınıftan hattatın biyografisine yer verilmiştir. Bu biyografilerin içerikleri, hattatlar hakkında elde edilen bilgiler ve meşgul oldukları mesleklere göre şekillenmiştir. Müstakimzâde eserinde hattatlık dışında başka mesleği olan hattatları da belirtmiştir. Eserde hattatların diğer sanatlardaki yetenekleri özellikle şiirdeki maharetleri şiirlerinden örnekler verilerek gösterilmiştir.

2. Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı, *Tuhfe-i Hattâtîn*'de yer alan hattat şairlerin şiirlerini, özellikle "hat"tı ele alan manzumelerini incelemek; böylelikle sanat dallarının birbirleriyle kurdukları ilişkileri hat-şiir/hattat-şair bağlamında ele almaktır.

3. Yöntem

"*Tuhfe-i Hattâtîn*'de Hat Sanatını Ele Alan Şiirler" başlıklı çalışmada, İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın 1928'de Arap alfabetiyle neşrettiği *Tuhfe-i Hattâtîn* ile eserin Mustafa Koç tarafından Latin harfleriyle basılan metni esas alınmıştır. Bu eserden hareketle tarama, tasnif ve tahlil yöntemleriyle hattı ve bu sanat dalında kullanılan malzemeleri ele alan şiirler derlenmiş ve bu şiirlerin şerhleri yapılmıştır. Alt başlıklar -hüsn ü hat hariç-alfabetik sıraya uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Makalede yer alan şiir metinlerinin yanına buldukları sayfanın numarası verilmiştir.

4. Bulgular ve Yorumlar

4.1. Hüsn-i Hat

Hat yazı, hüsn-i hat ise güzel yazı demektir. Bu sanat, kendine has usûl ve kaidelerle hoca-talebe ilişkisi içerisinde öğrenilen meşakkatli bir süreçtir. Çekirdek safhasından meyveye kadar uzun, sabırla çalışma ve manevî feyiz gerektiren zorlu bir yoldur (Bilen, 2010: 128). "Yazmak, çizmek; alâmet koymak anlamlarındaki Arapça hat masdarından türeyen ve "yazı, çizgi; çığır, yol" gibi mânâlara gelen hat kelimesi, terim olarak "Arap yazısını estetik ölçülere bağlı kalıp güzel bir şekilde yazma sanatı (hüsnü'l-hat, hüsn-i hat)" anlamında kullanılmıştır.

Kaynaklarda genellikle “cismanî aletlerle meydana getirilen ruhanî bir hendesedir” şeklinde tarif edilen hat sanatı, bu tarife uygun bir estetik anlayış çerçevesinde yüzyıllar boyunca gelişerek süregelmiştir (Derman, 1997: 427).

İslamiyet’ten önce sadece Arapların kullandığı Arap yazı sistemi, İslamiyet’le tanıştıktan sonra gelişmeye ve estetik bir kimlik kazanmaya başlamıştır. Daha sonra Müslüman âleminin ortak kullanım unsurlarından biri olmuştur. İslamiyet, hattı ve kitabeti zarurî kılan, kullanma alanlarını arttıran ve genişleten âmilleri de beraberinde getirmiştir. İslamiyet ile yazı, yepyeni bir döneme girmiştir. İslâm’ın tesis ettiği ve bütün maddî, manevî cepheleriyle yeni içtimâî nizâmın en ehemmiyetli tesbit, tescil, telkin ve neşir vasıtası olarak işlenmiş ve geliştirilmiş ve hicreti tâkip eden yarım asır içerisinde, daha önce geçen üç asırlık hayatındakinden büyük bir tekâmüle mahzar olmuştur (Kınlı, 2007: 1).

Arap harflerinin sahip oldukları estetik görünüş ve yazı sırasında harflerin aldıkları değişik formlar İslam’ın nüfuz etmesiyle ve hattatın elinde yoğunlaşmasıyla bir sanat hâline gelmiştir. Hattın, İslam sanatının ilki olarak nitelenmesi mümkündür. Hattatın kabiliyeti, şahsiyeti, azimli olması, bilgisi ve tecrübeleri hat sanatını icra edebilmesi için gerekli hususlardandır. Kûfi hattın piri sayılan Hz. Ali bu sanata dair şunları söylemiştir: “Sırrı, üstadın derslerinde; kıvamı olgunlaşması ise çok çalışıp çok yazmada; devamı da İslamiyet’in sürekli yaşanmasında gizlidir.”

Tuhfe-i Hattâtîn’de hüsn-i hat öğrenmenin zorluğu şöyle tarif edilmiştir:

Hüsn-i hat gerçi ki şakirde demür leblebidür

Âheni mûm iden üstâd ile şeyhün lebidür (s. 526)

(*Hüsn-i hat talebe için demir bir leblebidir. Demiri mum eden ise üstad ve şeyhin dudaklarıdır (sözleridir).*)

Hat eğitiminde, talebenin kabiliyeti ve hocanın ehil olması çok önemli bir husustur. Kabiliyete çalışma azmi ve hocaya tâbi olma, onun söylediklerine harfi harfine riayet etme vasıfları da eklenirse bu sanatta büyük yol katedilir. Çünkü yazı, hocanın taliminde gizlidir (Yazır, 1972: 147).

Hüsn-i hat redifli bir gazelde bu sanat şöyle tanımlanır:

Merd olan kâmil vücuda hoş hünerdür hüsn-i hat

Ma’rifet emlahdur ammâ zîb ü ferdür hüsn-i hat

(*Hüsn-i hat, belli bir olgunluğa erişmiş kişi için güzel bir maharettir. Hatta maharetin ötesinde parlak bir süstür.*)

Bir şeyi iyi bilmekten, iyi yapabilmekten gelen üstün hâl, anlamına gelen hüner ile belli bir olgunluğu ifade eden kâmil kelimelelerinin aynı dizede kullanılmış olması hat yazmanın belli bir olgunluğa erişmiş, işinin ehli olmuş kişilerin yapabileceği bir iş olduğunu vurgulamak içindir. Hattatın marifeti önemlidir fakat hattatın, kendisine lütfedilen maharet neticesinde ortaya koyduğu eser, marifetini gölgede bırakacak parlak bir süs gibidir.

Niçenün âsâr-ı mevzû’ında yok hergiz sebât

Dehr-i fânide aceb bâkî eserdür hüsn-i hat

(*Nice insan eser verir ama bu eserler kalıcı olmaz. Hüsn-i hat, fânî dünyada ölümsüz bir eserdir.*)

İnsanoğlu, fânî dünyada ortaya koyduğu eserlerle bâkî olur. Hattatın adını yaşatacak eseri de yazdığı güzel yazıdır.

Zevk-yâb olmak mukarrer dest-res bulsa kişi

Şâhçe-i kilik-i safâda bir semerdür hüsn-i hat

(*Kişi erişebilirse, ulaşabilirse zevk sahibi olmakta karar kılabilir. Hüsn-i hat, safa kaleminin dalında bir meyvedir.*)

Hattatın elindeki kalem bir dala benzer. Hattat bu kâmiş kalemini mürekkeple suladıkça, kalem kağıt üzerinde en güzel meyvelerini verir. Bu eserlere bakan kişinin de gönlü safa bulur.

Dil-güşây-ı nazra-i didârına tâlib hezâr

Kıt’a-i bâg-ı cinânda verd-i terdür hüsn-i hat

(*Bülbül, senin güzel yüzünün gönle ferahlık veren bakışına taliptir. Taze bir güle benzeyen hüsn-i hat cennet bahçelerinin bir parçasıdır.*)

Beyitte söz edilen bülbülle hattat kastedilmiştir. Talip olduğu cennet bahçelerindeki gül ise hüsn-i hattır. Klasik edebiyatta bülbül âşğın, gül ise kavuşmak istenen aşkın sembolü olarak çokça kullanılmıştır. Beyitte taze güle talip olan bülbül, aslında hüsn-i hatta talip olan hattattır.

Böyle müstesnâ gazel yazılmaz illa İzziyâ

Her kimin indinde gayet mu’teberdür hüsn-i hat (s.197)

(*Ey İzzî, hat insanların nezdinde kıymet gören bir sanat olmasaydı, böyle müstesna bir gazel yazılamazdı.*)

Süleymân-ı İzzî, gazelinde hüsn-i hattı parlak süse, meyveye ve taze güle benzetmiş, fânî dünyada kalıcı eser olduğunu söylemiş ve gazelinin son beytinde hüsn-i hattın herkesin nezdinde saygın, değer gören bir sanat olduğunu dile getirmiştir.

4.2. Divit

Divit, sözlükte hokkalı kalemlik, yazı takımı anlamlarında kullanılır. Divit mürekkep hokkasıyla birlikte bulunan, içinde kalem, kalemtıraş, makas gibi yazı malzemelerinin saklandığı uzun silindirik şeklinde bir kutudur. Bu sayede hattatların yazı malzemelerini yanlarında taşımaları kolaylaşır. Divitler boyutlarına göre bel diviti, kol diviti ve battal divit olarak isimlendirilmiştir. Madenlerden (altın, gümüş vb.) yapılan divitler olduğu gibi ahşap ve seramikten yapılmış divitler de vardır.

Devât ey piser âlet-i devletest

Bedû devlet-i tünd-râ râm kun

Çü hâhî ki devlet kunî ez-devat

Elif-râ zi-peyvend tâ lâm kun (s. 386)

(Ey oğul, divit baht aletidir, onunla serkeş devleti sakinleştirebilir. Eğer kalem sana baht getirsin istiyorsan, elif lâm'a bağla.)

Devlet sözlükte siyasi bağımsız topluluk, iktidar, mutluluk, baht, saadet ve talih anlamlarına gelmektedir. Cerrâh-zâde, şiirinde devlet kelimesini hem iktidar hem de mutluluk ve baht anlamlarında kullanmıştır. Hokka taşıdığı mürekkep dolayısıyla yazının üçte biri olarak (diğer ikisi kalem ve el) görülmüştür. O,tahtında oturan bir hükümdara benzetilir. Devlet işlerinde hokkanın önemini vurgulamak amacıyla devâtla (دوات) devlet (دولت) arasındaki yazılış benzerliğine dikkat çekilmiştir. Divit, mutluluk, baht aleti olarak tavsif edilmiş, onunla dik başlı, itaatsiz devletin sakinleştirmesi istenmiştir.

Devât-ı çeşm-i şûhî kilik-i müjgânın idüp der-kâr

Olur ifşâ-yı râz itmekte aynı Nergîsî-zâde (s. 350)

(O güzelin gözlerinin devât, kirpiklerinin kalem olduğu âşikârdır. Nergîs gözleri sırrı açığa vurmaktadır.)

Seyyid Vehbî'ye ait olan bu beyitte güzelin gözleri devâta, kirpikleri ise devâtta saklanan kamış kaleme benzetilmektedir. Bu sayede sevgilinin nergise benzeyen gözlerinin sırrı ifşa olmaktadır.

4.3. Harfler

Arap dilinin seslerini ve yazı sistemini gösteren harfler dizisine elif-bâ denir. Araplar önceleri, Güney Arabistan'ın müsnet yazısını sonra da Ârâmî yazısının gelişmiş olan Nabâtî alfabesinden faydalanarak düzenledikleri 22 harfli alfabeyle kullandılar (Özönder, 2003: 45). Arap alfabesinin gelişimi, Hicretöncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayrılır. İlk dönemde noktasız kullanılan bazı harflere noktalar eklenerek alfabeyle dâhil edilmiş ve alfabedeki harf sayısı yirmi sekize çıkmıştır. Daha sonra lam-elif harfi de eklenerek harf sayısı yirmi dokuz olmuştur. İkinci dönemde ise sesleri karşılayabilmek ve kolay yazılmasını sağlamak amacıyla harekeleme yapılmıştır. Elif-bâ, Türkler İslam'ı seçtikten sonra bazı eklemeler yapılarak kullanılmıştır. Elif-bâ harfleri edebî eserlerde sıkça kullanılmış harflerin şekillerine bakılarak insana, cisimlere benzetilmiş, harflere farklı anlamlar yüklenmiştir.

Eş'âr-ı âb-dâr-ı hakikat-me'âlden

Her harfe dinse var yiri şeftâlû-yi hulî (s. 344)

(Hakikat mefhumunun parlak, gösterişli şiirlerinin her harfine, incecik olmaları hasebiyle şeftali tüyü dense yeridir.)

Klasik edebiyatta harfler, şekilleri itibariyle cisimlere, yiyeceklere benzetilmişlerdir. Ayrıca hattatın hünerle yazdığı harfler de aynı şekilde çeşitli benzetmelere konu olmuştur. Bu beyitte ise harfler inceliklerinden dolayı şeftali tüylerine benzetilmektedir.

Elifler serv-kad mahbûba benzer sâdı ayn-ı hûr

Safâ bulsa acib midür temâşâ eyleyen âgâh (s.74)

(Elif harfleri sevgilinin uzun boyuna, sad harfi ise ahu gözlerine benzer. Seni seyredenin safâ bulması şaşılacak bir şey değildir.)

Elif, elif-bânın ilk harfidir. Dik bir çizgiyi anımsatan şekle sahiptir. Sevgilinin boyu, uzunluğu yönüyle elife benzetilir. Sevgilinin endamı, elifteki düzgünlük ile ölçülür. Huriyi andıran güzelin gözleri de sad harfine benzer. Böyle bir güzelliğe bakmak da elbette kalbe safa verir. Usta bir hattatın elinden çıkmış bir esere bakmanın gönle sevinç ve huzur vereceği inancına telmih yapılmıştır.

Elfi müşâbihdür serv-kadde

Sâ'ir hurûfi uşşâkı bî-şek (s.224)

(Elifi uzun boya benzer. Şüphesiz, âşıkların harfleri harlı ateştir.)

Beyitte, hattatın çizdiği elif harfi şeklinden dolayı uzun boyun simgesi olarak tavsif edilmiştir. Sevgilinin endamı elifteki düzgünlük ile ölçülür. Âşığın bağrında oluşan yaralar da elife benzetilir. Bunun sebebi âşığın bağrındaki yaraların yukarıdan aşağıya doğru yarıklaroluşturmasıdır.

Nûmî devât-ı sîmîn-i üstâd

Mikrâz-ı lâsî inkâra gezlek(s.224)

(Nun harfi, üstâdın gümüş renkli devâtına benzer. Makası andıran lâ harfi ise kalemtıraşı inkâr eder.)

Bu beyitte hat sanatı malzemeleri ile harfler arasında bağ kurulmuştur. Nun harfi, şeklinden dolayı hattatların malzemelerini sakladıkları gümüşten yapılmış devâta, lâ ise şekil olarak makasa benzetilmiştir.

Hamîde kaddile baksan ne hâle döndüm ben

Ya nûn şekline girdüm ya dâla döndüm ben (s.116)

(Bükülmüş boyuma bir baksan da ne hâle döndüğümü görsen. Bu hâlimle ya nûna ya da dâla benzemekteyim.)

Nûn, kaş hilal, hokka, nal ve bükülmüş boyu temsil eder. Dâl ise, ortadan ikiye bükülmüş elif, bükülmüş boy, hançer, kaş, saç ve hilale benzetilir. Beyitte şair, içinde bulunduğu sıkıntılı durumunu anlatmak için iki büküm oluşunu, şekillerinden dolayı nûn ve dâl harflerine benzetir.

Nakş idersen ebruvân-ı yâri resm-i yaya çek

Başka tarh itmek dilersen bak hilâl-i aya çek (s.31)

(Yârin kaşlarını resmetmek istersen kurulmuş yaya bak. Yok başka bir şekilde tanzim etmeyi dilersen de hilâle bak.)

Şair beyitte Arapça yâ harfi ile sevgilinin kaşları arasında bağ kurmuştur. Klasik edebiyatta, yâ harfi şeklinden dolayı kaşa ve yaya benzetilir.

4.4. Hattat

Hat kelimesinden türetilmiş olan hattat, güzel yazı yazan sanatkar, hat ustası demektir. Hattat, hat sanatında öğrenim görmüş, bilgi ve tecrübesi üst derece olan, bu vasıfları neticesinde icâzetaîname almaya layık görülen kişidir. Hattat tâbiri daha önceleri kâtip kelimesi gibi herhangi bir şey yazan anlamında kullanılırken, hattın hüsn-i hat olarak sanat değeri kazanmasıyla birlikte bu alana özgü bir tâbir olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hattı, sanat amacıyla meslek olarak icra eden kişiyi muharrir unvanı verilir.

Hattat olmak isteyen kişinin her şeyden önce bu sanata el kabiliyeti ve yeteneğinin olması ve bu yeteneğin istek, azim, sabır ve çalışma ile güçlendirilmesi lazımdır. Hattatın yeteneği, becerisi kadar kişiliği de sanatı icra etmede önemlidir. İslam medeniyetinin şaheseri olarak nitelenen hattı icra eden kişi, sanatın naifliğini ve inceliğini kendi şahsiyetine de yansıtmalıdır. Hattatlar gerek halk içinde gerekse makam sahipleri arasında her zaman saygı görmüşlerdir. Osmanlı padişahlarından hüsn-i hatta ilgisi olanlar hocalarına hürmette kusur etmemişler, gerektiğinde hocanın mürekkep hokkasını tutarak saygılarını göstermişlerdir. “En büyük hattatları Türkler yetiştirmişlerdir. Yakın zamânâ kadar Mısır, Tunus gibi birçok Arap ülkeleri, Türkiye’den hat üstadı talep ve davet ederek memleketlerinde eser verip talebe yetiştirmelerini sağlamışlardır. Bütün bunların sonucu olarak ‘Kur’ân-ı Kerim, Mekke’de nâzil oldu, Mısır’da okundu. İstanbul’da yazıldı.’ sözü, bütün dünya hat çevrelerinde, bir hakikat olarak kabul edilip benimsenmiştir (Özönder, 2003: 67).” Seyyid Mir Ali, bir hattatta bulunması gereken özellikleri şiirinde şöyle kaleme almıştır:

Çend der-vâdî-i hat mikunî ey dil tek ü pûy
Bişnev in nükte vü çün men binişin fârig-bâl

Penç çizest ki tâ cem’ nekerded bâ-hem
Hest hattât şüden nezd-i hred emr-i muhâl

Kuvvet-i dest ü vukûfî zi-hat u dikkat-i tab’
Tâkat-ı mihnet ü esbâb-ı kitâbet be-kemâl

Ger ez-în penç kusûrist bigîrâ hakka
Nedihed fâ’ide-ger cehd-numâyi sad (s.626)

(Ey hat vadisinde nicedir koşturan, bu gönlü huzurla oturanın sözüne kulak ver. Şu beş şeyi bir araya getirmediğin, akıl katında hattat olmak imkânsız bir iştir: Elde kuvvet, hatta vukufiyet, tabiatta incelik, sıkıntıya tahammül ve yazı malzemesini tedarik. Eğer bu beşten mahrumsan, yüzyıl da çalışsan fayda etmez.)

Abdurrahmân-ı Bî-zebân’ın hattatla ilgili şu tespiti dikkat çekicidir:

Elbette her lisana birer tercemân olur
Engüşt lâle harf-şinâs zebân olur (s.237)

(Elbette her dilin bir tercümanı olur. Harften anlayan dilsiz parmak dil olur.)

Her dilin tercümanı vardır. Hat dilinin tercümanı da harflerin dilinden anlayan hattattır. Hattatın parmakları onun dilidir. Parmaklarıyla kâğıtla konuşur gönlündekini, mürekkeple kâğıda aktarır.

4.5. Hokka

Arapça bir kelime olan hokka sözlük anlamına göre küçük kutu olarak tanımlanır. Hokka, hattatların içine mürekkep

koyarak kolayca yanlarında taşımalarını sağlayan kutudur. Mürekkep hokkası karşılığında devat, mihbere, furza kelimeleri de kullanılmıştır (Derman,1998:216). Cam, porselen, gümüş veya altından yapılmış hokkalar mevcuttur. Hokka taşıdığı mürekkep dolayısıyla yazının üçte biri olarak (diğer ikisi kalem ve el) görülmüştür (Derman, 1998: 218). Hüseyin Cân şöyle bir kıta kaleme almıştır:

Üç hokka devâtunda didi yâr ne vardur
Didüm ana ey Hüsrev-i şîrîn-i şeker-leb
Zülf-i siyehün la’l-i lebün çeşm-i kebudun
Evsâfını tahrîr için üç dürlü mürekkeb (s.167)

(Sevgili devatındaki üç hokkada ne var diye sordu. Ey şeker dudaklı şirin padişahım, siyah saçının, kırmızı dudağının, mavi gözünün vasıflarını vurgulamak için taşıdığım üç çeşit mürekkep var dedim.)

Devat Arapça’da mürekkep hokkası olarak tanımlanır. Devattan gelen divit kelimesi ise Türkçe’de kâğıt, makta, kalemtıraş gibi yazı malzemelerinin bulunduğu kalemlik ve hokkanın bir arada bulunduğu yazı takımını tanımlamak için kullanılır. Şiirde “Devatında ne var?” diye soran âşığa, sevgilisi, siyah saçları, kırmızı dudakları ve mavi gözlerini tahrirlemek için üç tür mürekkep olduğu cevabını vermiştir. Tahrîr; hat ve tezhipte, eserin yapraklarındaki yazıyı çerçevelemek için çizilen çizgidir. Tezhibin veya yazılarının konturu (Özönder, 2003: 190). Tahrir çizilirken incecik başlanıp gerekli yerlere nüans verilmesine dikkat edilir ki bunun amacı tahrir çekilen yeri öne çıkarıp göze hoş görünmesini sağlamaktır. Şair burada sevgilinin üç özelliğini sıralamış bunları öne çıkarmak için de üç farklı mürekkebi olduğu ifade etmiştir.

4.6. Kâğıt

Arapça’da kırtâs, Farsça’da kâğız, kâğız olarak bilinen kâğıt, Türkçe’ye kâğıt olarak geçmiştir. Anlamı ise “üstüne yazı, şekil resim süs, yapmak veya içine bir şeyi sarmak için kullanılan ince yaprak” (Özönder, 2003: 94) olarak ifade edilir.

Kâğıt, hat ve tezhip sanatları için temel malzemelerin başında gelir. Kâğıt zemininin pürüzsüz olması üzerine yapılacak olan sanatın güzelliğini ortaya çıkarmada önemlidir. Hattatlar ve müzehhipler eserlerini güzel gösterecek olan kâğıtlar üzerinde çalışmak isterler. Bunun için de kâğıt seçimine özen gösterirler. Farklı kâğıt türleri bulunmakla birlikte hangi kâğıdın hangi yazı için uygun olduğunu bilmek tecrübe ister. Hat üstadları “Yakut, İbn Hilâl bu konuda, ‘Kâğıdın pürüzlü olmayanını, düz ve yumuşak olanını kullan ki, hattın özüne erebilesin.’ uyarısında bulunurlar”(A.g.e., 2003: 95).

Klasik edebiyatta, kâğıt renginden ya da türünden dolayı çeşitli benzetmelere konu olmuştur.

Bir yeşil garrâ zer-efşân kâğıd olmuştur çemen

Yaraşur yazılsa ger medh-i edîb-i nükte-dân (s.458)

(Çimenlik, yeşiliyle göz kamaştıran, altın saçan bir kâğıt olmuş. Bu kâğıda, nükteli sözde üstad olan kişinin methi yazılmalıdır.)

Bâkî bu beyitte, çemeni, yeşil, parlak, altın saçan bir kâğıt olarak nitelendirdikten sonra bu kâğıda nükteli söz söylemede mâhîr olan kişinin medhinin yazılmasının yaraşacağına belirtir.

4.7. Kalem

Bilinen genel anlama göre kalem, yazı yazmaya yarayan âlettir. “Bir yazı âleti olan kalem Yunanca’da “sulak yerlerde yetişen kamyş, hasır otu, Hint kamyşı” mânâlarına gelen kalamos ile Latince kalamustan Arapça’ya ve oradan Türkçe’ye geçmiştir. Pek çok anlamı yanında hatta farklı yazıları da (aklâm-ı sitte) ifade etmektedir. Ayrıca Farsça’da geçen kilik ve hâme kelimeleri de Türkçe’de kalem karşılığında kullanılmıştır” (Derman, 2001: 245)

Hattın ana malzemesi olan kalemin, hat sanatı ıstılahı açısından da farklı mânâlarda kullanıldığı görülmektedir. Kalemin çoğulu aklâm olup bu kelime hat sanatında altı yazı çeşidini ifade etmek için *Aklâm-ı Sitte* olarak da kullanılmıştır. Bunun yanında diğer yazı çeşitleri ifade edilirken de yine kalem/aklâm kelimesinden istifade edilmiştir. Her yazı çeşidinin kendine özgü kalemi de bulunmaktadır. Ayrıca ölçülü yazı kurallarına da kalem denilmiştir.

Kur’ân-ı Kerim’de üzerine yemin edilen kalem, hattatlar ve hat sanatı açısından büyük önem taşır. Hattatın duygu ve düşüncelerini kâğıt üzerinde somutlaştıran ve Allah’ın kelamını en güzel biçimde yazmak maksadıyla mürekkebe batırılan kalem, âdeta hattatın yoldaşdır. Hattatlar, hem dinimizde mühim bir yere sahip olan hem de hat sanatının baş tacı olan kalem üzerine şiirler yazarak edebî maharetlerini sergilemişlerdir. Süleymân-ı İzzî bin Halîl kaleme dair şunları yazmıştır:

Hilkatte yazdı evvel olup tâ ezel kalem

Ser-levha-i hilâfet olurdu mahal kalem

(Kalem, başlangıcı belli olmayan bir zamanda yaradılışı yazandır. Yeri de hilâfet levhasının başıdır.)

“Kâinatın başlangıcından kıyamete kadar meydana gelecek bütün nesne ve olayları kaydeden ilâhî kalem” olarak tanımlanan” (Yavuz, 2001: 243) kalemi, Süleyman-ı İzzî bin Halîl, nazîresinde kalemin özellikle dinî anlamı üzerinde durur. Hadislerde, Allah’ın ilk yarattığı şey kalemdir. Allah kalemi yaratınca ona kıyamete kadar vuku bulacak her şeyi yazmasını emretmiş o da yazmış ve artık bir daha yazmamak üzere kurumuştur (Yavuz, 2001: 244) denilmektedir.

Ceffe’l-kalem itâ’at fermândur işi

Tîg-i kazâya sine gerer bi-cedel kalem

(Allah neyi takdir ederse o olur. Bu yüzden kalemin işi yazılı olana itaattir. Kalem, hiç tartışmasız kaza kılıcına sinesini gerer.)

Ceffe’l-kalem sözlükte takdir kalemi kurumuştur, alın yazısı değişmez anlamında olan Arapça bir tâbirdir. Dilimizde mânâ değiştirmiş ve hiç düşünüp taşınmadan, birdenbire, gelişigüzel anlamlarını kazanmıştır. Beyte göre yazılmış olanı değiştirmek beyhude bir çabadır.

Cism-i hurûfa rûh gibi nefh ider kelâm

İhyâda olsa sûra aceb mi bedel kalem(s.197)

(Söz, harflerin cismine ruh üfler -hayat verir- Kalem de tıpkı sûr gibi o harfleri diriltir.)

Kalem, harfleri yazarken âdeta onlara hayat verir. Şair kalemi, kıyamet günü dört büyük melekten biri olan İsrâfil’in Allah’ın emriyle üç defa üfleyeceği ve üçüncüsünde tüm insanların hesaba çekilmek üzere diriltileceği sûra benzetmiştir. Sözle cisimlerine ruh üflenen harfler, kalemlerle yazılınca tekrar hayat bulurlar.

İlyâs bin İbrâhîm kalemi şu şekilde ele almıştır:

Kalem be-yumn-i yemîneş çi germ-rû murgest

Ki hat be-Rûm bered dem-be-dem zi-Hindûbâr

Ber-âyed ez-zulumât-ı devât her sâ’at

Çünân ki mîvered âb-ı hayâteş ez-minkâr (s.120)

(Kalem, onun sağ elinin bereketiyle ne yüzü sıcak bir kuştur ki zaman zaman onun vasıtasıyla hat Hindistan’dan Rum diyarına gelir. Her an divitin karanlığından hayat suyu âdeta gagasından akar gibi dökülür.)

Bu şiirde kalem, hattatın mahareti sayesinde hattı başka diyarlara götüren kuşa benzetilmiştir. Divitin karanlığından çıkan hayat suyu mürekkeptir. Kuşun gagası ise kalemin ağzıdır. Yani hattatın kaleminden dökülen mürekkep harflere hayat suyu olup onlara can vermektedir.

Delil-i izzet-i erbâb-ı hatta kâfidür

Ki hurde-i kalemi zîr-i pâya dökmezler (s.544)

(Hattatların yüceliğine delili, kalem kırıntılarını (hürde-i kalem) ayak altına dökmemeleridir.)

Kalem, Kur’ân-ı Kerim’de geçmesinden dolayı hattatlar tarafından hürmet gösterilen bir nesnedir. Bu sebeple kullanılamayacak kadar küçülen kalemler ve kalemlerin yongaları asla çöpe atılmaz. Kalem yongalarını (bürâde-i kalem) ayak altına veya çöpe atmamak, biriktirmek, toprağa gömmek kaleme verilen değer göstergesidir. Bazı hattatların kaleme gösterdikleri saygıdan dolayı biriktirdikleri kalem yongalarını, vefatlarında gasil suyunu ısıtmak için kullanılmasını vasiyet ettikleri bilinmektedir.

Abdurrahmân-ı Bistâmî’ye ait bir beyitte:

Hest der-dîde-i men hûb-ter ez rûy-i sefid

Rûy-ı harfi ki be-nevk-i kalemet gerde siyâh (s.232)

(Kaleminin ucuyla siyah bir harf vücuda geldiğinde o, gözüme beyaz yüzden daha hoş görünür.)

Beyaz yüz, klasik edebiyatta sevgilinin güzelliğini anlatan bir tâbirdir. Bu beyitte kalemden çıkan bir harfin, sevgiliyi tasvir eden beyaz yüzden daha güzel görüldüğü vurgulanmaktadır.

Lezzetinden iki yarıldı zebân-ı hâme

Sıfat-ı hatt-ı lebün tâ ki getürdüm kaleme (s.370)

(*Senin dudağının hattının (dudak üzerindeki ayva tüylerinin) özelliklerini anlattığım için kalemin dili lezzetinden ikiye yarıldı.*)

Hâme, kaleme verilen isimlerden biridir. Kamış kalemler mürekkebi tutmaz. Ucunun dikine kesilerek şakkedilmesi gerekir. Şakkedilince, o ince çatlağa mürekkep girer, birikir; yazdıkça uca mürekkep gönderir (Özönder, 2003: 99).

Kalem feryâd idüp ağlar mürekkebe

Beni nâdân eline virme yâ Rab (s.16)

(*“Ya Rab, beni cahilin eline verme” diye kalem feryat eder, mürekkep ağlar.*)

Şair kaleme ve mürekkebe insana özgü konuşma vasfını vererek konuşturmuş, böylelikle intak sanatı yapmıştır. Kamış kalem yazı yazılırken ses çıkarır ve bu ses hattatlar tarafından kalemin feryadı olarak nitelendirilir. Beyte göre kalem ve mürekkep cahilin eline düşmekten korktukları için feryat edip ağlarlar. Cahilden kastedilen ise hüsn-i hattı bilmeden kalemi eline alan bilgisiz kişilerdir.

Bir kalem kaşlı mürekkebe saçlı kâtib dil-beri

Halkı mecnûn ideyazdı sahn-ı Kâğıd-hâne’de

Nakş-ı vaslı hakk olunmaz safha-i endîşeden

Açsa bin şak gezlek-i hicrân dil-i dîvânede (s.552)

(*Kalem kaşıyla, mürekkep gibi saçlarıyla gönülleri bağlayan bir kâtip, Kâğıthane meydanındaki halkı az kalsın delirtecekti. Deliye dönmüş gönülde ayrılık kalemtraşı bin kez de açılrsa kavuşma anının hayali bir an bile âşığın fikrinden silinmez, kazanmaz.*)

Şair, Şeyh Mehmed-i Vahyi bu kıtada, güzelin kaşlarını kaleme, saçlarını mürekkebe benzetmiş ve bu gönül bağlayan kâtibin yazdıkları ile Kâğıthane halkını az kalsın delirteceğini dile getirmiştir. Dîvâne gönülde ayrılık kalemtraşı ne kadar açılırsa açılınsın, âşığın aklından, fikrinden kavuşma anının resminin asla kazanmayacağını dilegetiren şair, hat sanatına ait malzemelere (kalem, mürekkep, kâtib, gezlek) de dikkat çekmiştir. Kalem açmaya yarayan âlet olan ve Farsça kalemtraş manasındaki gezlek, aslında kalemi değil âşığın gönlündeki yarayı açmaktadır.

Utârid laf ururmuş hüsn-i hatdan asumân üzere

Kalem al deste anun nây-ı kilkin bî-sadâ eyle (s.75)

(*Utarit (Merkür), gökyüzünde hüsn-i hat hakkında yüksekten atıp tutmaktaymış. Onun kamış kaleminin sesini al, sessiz kalsın.*)

Utarit (Merkür) güneşe en yakın gezegen olup, klasik edebiyatta yazarların piri, güneşin kâtibi ve hitabet şâhı kabul edilir. Nedim’in III. Ahmed’i övmek amacıyla yazdığı tarih manzumesinin bu beytinde kamış ile ney arasında bağ kurulmuştur. Benzetmenin sebebi ise hem kalemin hem de neyin kamıştan yapılmış olmasıdır. Neyzen neyine üfleyerek ondan ses çıkarırken hattat da yazarken kalemini konuşurur.

Olmada ehl-i sevâdun vaz’-ı bahtı bâz-gûn

Ser-fürûdur kâr-ı hâme hâlet-i tahrîrde (s.408)

(*Karanlık ehlinin, bahtı uğursuz olmakta. Yazının niteliğini kalemin baş eğmesi/itaati belirler.*)

Râgıb Mehmed Paşa’ya ait olan bu beyitte yazının niteliğini belirlemede kalemin öneminden bahsedilmektedir. Kalemle hattatın bütünleşmesi yazının değerini artırır.

Hışt-ı kilkim gibi nebtîz bulunmaz arasan

Gezliğüm gibi kezâlik saf-ı hussâd-şiken (s.486)

(*Benim küçük mızrağı andıran kamış kalemin gibi gözüpek bulunmaz. Haset edenlerin de üstesinden kalemtraşım gelir.*)

Beyitte, kamış kalem savaş aleti olarak düşünülmüş ve mızrağa benzetilmiştir.

Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrûn

Ki fesâd-ı rakamı sûrumuzu şûr eyler

(*Kötü yazı yazan kâtibin eli kalem olsun, bir daha yazamasın. Kötü yazı yazması bizim neşemizi kaçıtır.*)

Gâh bir harf sukûtiyla kılır nâsırı nâr

Gâh bir nokta kusûriyla gözü kör eyler (s.549)

(*Kimi zaman bir harf düşürerek yardım eden anlamındaki “nâsır”ı nâr (ateş) eder. Kimi zaman da bir noktayı unuttur ve gözü kör eder. Göz ve kör Arap alfabesinde bir nokta ile ayrılır.*)

Kalem, edebiyatta birçok benzetme için kullanıldığı gibi deyimler içinde de kullanılmıştır. Bu deyimlerden biri de “eli kalem olmak” deyimidir. Bu deyim elin odun gibi olup yazı yazamamasını ifade eden beddua içerikli bir deyimdir. Fuzûlî bu deyim, kötü yazı yazan, yazdığı yazıda nokta ve harf hataları yapan hattatlar için beddua olarak kullanmıştır. Fuzûlî’nin kıtasında böyle bir deyim yer vermesi hattatların yazıda yaptığı hataların ciddi anlam kaymalarına yol açtığını göstermektedir.

4.8. Makta

Sözlük anlamına göre bir şeyin kesileceği yer demektir. Hat sanatı için ise kalemin kolayca kesildiği aletin adı olarak kullanılmıştır. Makta genellikle kamış kalemleri kesmekte kullanılır. Diğer kalemleri kesmekte elverişli değildir. Maktalar kemikten ve fildişinden yapıldığı gibi sedeften yapılmış olanlarına da rastlanır. Meraklı hattatlar, maktalarını ünlü sanatkârlara, kıymetli malzemelerden yaptırır ve özel muhafazalarda korurlar. Maktasız kesim, kamışı çatlatılabilir. Düzgün kesilmeyeceği gibi, kalemtraşın ağzının bozulmasına da sebep olabilir (Özönder, 2003:23).

O hüsn-i hattıla yâkût-ı lebleründür iden

Kalem-trâş-ı gama üstühânımı makta’ (s.541)

(*“Kemiğimi gam kalemtraşına makta eden o yakut rengi dudaklarının güzel çizgisidir.”*)

Şair beyitte, gamı kaleme benzetirken, kemiklerini ise kalemin kalemtraş yardımıyla üzerinde kesildiği çoğunlukla kemikten yapılan maktaya benzetmektedir.

4.9. Mıstar

Mıstar, çizgisiz kâğıtlarda satır yapmayı kolaylaştıran araçtır. Yazılacak veya tezhiplenecek yerin genel görünümü, krokisi, tasarımı, satır sayısı, uzunluğu, aralığı gibi teknik işler, ince mukavva üzerine kurşun kalemle ve cetvelle belirtilir. Satırlar iki ucundan ince bir iğne ile delinerek, ibrişim geçirilip, gerilmek suretiyle belirlenir. (Özönder, 2003: 130).

Ya'nî cenâb-ı âtîfet-âray-ı defteri

Kim dürr-i vasfî târ-ı hat-ı mistarumdadur (s. 484)

(İyilikle, ihsanla bezenmiş Defteri'nin (şairin) saygınlığı, mıstar ipini iyi kullanmasından kaynaklanır.)

Hattatlar yazının muntazam olması için mıstardan istifade ederler. Yazının inci gibi tane tane ve düzgün görünmesi önemlidir. Beyitte yazının mıstar ipi sayesinde inci gibi olduğu ifade edilmiştir.

Sevâd-ı sūziş-i ışkıyla doldı defterümüz

Aceb mi rişte-i şem' olsa târ-ı mistarumuz (s. 490)

(Defterimiz aşkın yakıcı siyahlığıyla doldu. Mıstarımızın ipi, mum ipliği gibi olsa buna şaşılır mı?)

Beyitte mıstar ipi, aşkın yakıcı karanlığıyla dolan defteri aydınlatan mum ipine benzetilmiştir. Mıstar ipi boş sayfada yazı yazacak hattata, düzgün yazması için yardımcı olur.

4.10. Mürekkep

Sözlüklerde şekil çizmekte ve yazı yazmakta kullanılan renkli sıvı madde olarak geçen mürekkep, hattın başlıca malzemelerindendir. Arapça bir kelime olan mürekkebe karıştırılmış, birleştirilmiş mânâlarına gelmektedir. Mürekkep ise zank, is gibi maddelerle karıştırılarak oluşturulur. Karıştırılmış mânâsına gelen mürekkebe istinaden dilimizde bu şekilde kullanılmıştır. Arapçada midâd, mısmağ, hazaz, naks, liyâk, ikâs, şicâb, hıbr; Farsça'dasıyâhî, zerkâb ve zâkâb, zekâb denilen ve yazı yazmak için kullanılan siyah mâyie, bizde mürekkep denilegelmiştir (Yazır, 1974: 180).

Mürekkebin tarihinin yazı kadar eski olduğu ve yazıdan önce resim çizmek için de kullanıldığı bilinmektedir. Çin, Mısır, Arap medeniyetlerinin kendilerine özgü mürekkep hazırlama ve kullanma teknikleri olmakla birlikte en kaliteli ve çeşitli mürekkepler Osmanlı zamanında yapılmıştır. Müslümanlar yazıya olduğu kadar mürekkebe de lâyık olduğu ehemmiyeti vermişler ve özellikle Osmanlı devrinde mürekkepeçilik çok mühim bir sanat hâlini almıştır (Yazır, 1974:180).

Hattatlar için büyük öneme sahip olan mürekkep şiirlere de konu olmuştur. İbrahim Tırsî gazelinde mürekkebi şöyle ele almıştır;

Dükkânda satardum koyu yârâna mürekkebe

Dirhemcüği bir pâreye amma ne mürekkebe

(Dükkânda dostlara dirhemi bir paradan kaliteli koyu mürekkep satardım.)

Mürekkepler kıvamına göre sulu, koyu, parlak şeklinde sınıflandırılırlar. Yazı yazarken kullanılan mürekkep kıvamlı ve kaleme uygun olmalıdır. Tırsî, mürekkep üzerine yazdığı gazelinin ilk beytinde sattığı mürekkebin

kıvamının koyu olduğunu ve fiyatı düşük olmasına rağmen kaliteli ve güzel mürekkep sattığını ifade etmiştir.

Cüz'ice mürekkebe yalamış dirler efendi

Ağzında bulaşmışlara her yana mürekkebe

(Efendi, ağzının her tarafına mürekkebe bulaşmış kişilere pek az mürekkebe yalamış derler.)

Bilgili, okumuş yazmış kimseler için kullanılan "mürekkebe yalamış" deyimini, hattatların yazıda hata yaptıkları zaman, bozuk yerleri yalayarak düzeltmelerinden gelir. Bilgili kişiler ya da usta hattatlar yazı yazarken az hata yapar zira artık işlerinin ehli konumundadırlar ve alanlarına hâkimdirler. Dolayısıyla düzeltme yapma sayıları azaldığı için az mürekkebe yalarlar. Çok yanlış yapanlar ve düzeltmeye ihtiyaç duyanlar ise tam mânâsıyla bu hâkimiyete sahip değildir. Bu yüzden ağzının her yanına mürekkebe bulaşmış kişilere az mürekkebe yalamış denilir (Özgeriş, 2014: 181).

Hiç yazı nedür bilmeyene al dinilür mi

Lâzım olur elbet yine yazana mürekkebe

(Yazı nedir bilmeyene mürekkebe al denilmez. Çünkü o, yazı ehline gereklidir.)

Mürekkebe yazının ne olduğunu bilmeyene ve yazmayana gerekmez. Yazı ile uğraşana satılır. Eski mürekkebeçiler, kendilerinden mürekkebe isteyenlere hangi tür yazı için kullanılacağını sorarlardı. Çünkü sülüs için ayrı, ta'lik için ayrı, nesih için ayrı kıvamda mürekkebe bulunurdu (Derman, 2006: 47).

Kâr isteyen alurdu sepetli şişelerle

Mekteb dolaşur satmağa sıbyâna mürekkebe

(Mektep mektep dolaşır öğrenciye mürekkebe satmayı düşünen kişiler, kârlı olsun diye onu toplu alurdu.)

Eskiden satıcılar, talebelere mürekkebe satmak için mektepleri dolaşır, Tırsî de şiirinde bu duruma yer vermiştir.

Hep kara kura düş gibi geldi bana Tırsî

Döküldü bulaşdı hemyâna mürekkebe

(Tırsî, mürekkebin dökülüp her tarafa bulaşması benim için korkulu bir rüyadır.)

Kara kura düş tâbiri korkulu rüya anlamına gelmektedir. Tırsî için mürekkebin torbaya (hemyân) dökülüp bulaşması korkulu rüya kadar tesirlidir. XIX. yüzyılda Vezneciler'deki Zeynep Hanım Konağı'nın karşısında Mürekkebeçiler Hanı vardı, civarında da başka mürekkebeçi dükkânları mevcuttu. Bu dükkânlarda mürekkebe, kırılmaması için kısa ve tombul şekilde Eğrikapı'daki şişehânelerde yapılan mürekkebe şişelerinde satılırdı. Bu şişeler mürekkebeçilerde ipe dizilmiş vaziyette dururdu. Bunlara "mürekkebe kumkuması" da denilir (Derman, 2006: 47).

Üç hokka devâtunda ne var dirse o şâhum

Hün-u cigerüm düd-ı dilüm baht-ı siyâhum (s. 167)

(Şâhum (sevgilim) hokkanda ne var diye sorarsa; kanlı ciğerim, gönül dumanım, kara talihim (var diye cevap ver.)

Çiğer renginden dolayı, edebiyatta kan kelimesiyle birlikte kullanılır. Kanlı çiğer, edebiyatta aşkın çiğerde meydana getirdiği acıyı da temsil eder. Dûd-ı dil ve baht-ı siyah ise gönül gamı kederi, kötü talih, kara baht anlamlarında kullanılır. Beyitte ise çiğerin rengiyle kırmızı mürekkep; gönül dumanı ve kara baht ile de isten yapılan siyah mürekkep arasında bağ kurulmuştur. “Eskiden çok değişik renklerde (gülğünü, lâcivert, âsumanî, yeşil ...) mürekkep yapılmışsa da en çok kullanılanları sarı (zırnık), kırmızı (la’l ve surh), beyaz (üstübeç) ve altın (zer) mürekkepleridir. La’l mürekkebi: Lotur, şekerci çöğeni, şap ve su muayyen nisbetlerde karıştırılıp kaynatıldıktan sonra suyu alınır ve bunun içine kurutulmuş kırmızı böceği iyice dövülerek eklenir. Tekrar kaynatılmakla elde edilen la’l mürekkebinin cazip kırmızı rengi vardır. Surh mürekkep: Zincifre (civa sülfür) ve Arap zamkı eriyiğinden yapılan bu kırmızı mürekkeple secâvend (tevakuf) işaretleri konulur. Osmanlı hattatları böcekten yapılan la’l mürekkebi yerine Kur’ân-ı Kerim’de surh mürekkebi kullanmışlardır(Derman, 2006: 47).

Dâd baht-ı siyehümden feryâd

Ma’rifet gevherin itdi berbâd (s.377)

(İlim cevherini mahvettiği günden beri kara bahtımdan ötürü feryat etmekteyim.)

Edebiyatta mürekkebin baht-ı siyah olarak kullanılması renginden dolayıdır. Siyah renkli mürekkeple feryâd arasında bağ kurulmuştur.

Harf-i gama devât-ü kalem şekli-i âhdur

Ana mürekkebe âhda dûd-ı siyâhdur (s.552)

(Âh kelimesini oluşturan harfler şekil itibarıyla gam harfinin kalemi ve hokkasıdır. Mürekkep de âh’ın siyah dumanıdır.)

Beyitte âh (اَهِ) kelimesinin Arap alfabesiyle yazılış şekli kalem ve hokkaya benzetilmiştir. Edebiyatımızda elif harfi, şeklinden dolayı kaleme he harfi ise hokkaya benzetilir. Mürekkep de âh’daki siyah dumanıdır.

4.11. Nokta

Nokta, sözlükte çok küçük benek, cümle sonu işareti, Arap alfabesinde şekilleri benzeyen harfleri ayırt etmek için konulan küçük işaret gibi anlamlarda kullanılmıştır. Hat sanatına göre nokta ise, hattın ölçü birimi olarak geçmektedir. Yazı yazılırken harfler nokta baz alınarak ölçülür, yazı noktaya göre ortaya çıkmaya başlar. Yazı çeşitleri benzerlik gösterse de aralarında farklılıklar vardır ve her yazı çeşidinin de kendine has bir kalemi vardır. Kalem ağzının ölçüsü noktanın ölçüsüdür. Dolayısıyla her yazı türünün noktası ve ölçüsü de farklıdır. Nokta, tam, yarım ve çeyrek olabilir.

Nokta, hat sanatında başlangıcı ifade eder. Yazı bir noktayla başlar, nokta harfe, harfler de birleşip anlamlı cümlelere dönüşür.

Kesret-i hâli ider hüsn-i hat-ı rûyî ziyâd

Noktadur zîb-i hurûfî dahi hüsn-i hattun (s.278)

(Hattının güzelliği ve dahi harflerin güzelliği noktadandır.)

Hâl kelimesi Arapça ve Farsça’da vücuttaki esmer benek, ben demektir. Klasik edebiyatta sevgilinin güzelliği unsurlarından biri olan ben, beyitte hüsn-i hattın güzelliğini ifade eden bir unsur olarak kullanılmıştır. Kelime ve şekil bakımından benzeşen ben ve nokta süsleyen, güzel gösteren mânâlarında kullanılmıştır. Ben, sevgilinin yüzünü süslerken, nokta da harfleri ve yazıyı süslemektedir.

4.12. Rîh (Rıh)

Rîk veya rîh denir. Mürekkebin çabuk kuruması için yazının üzerine dökülen çok ince olan özel bir kumdur. Renkli olanları da vardır. Yazı kuruduktan sonra fazlalık olan kumlar silkelenerek temizlenir. Hattın inceliğini bozduğu düşüncesiyle fazla tercih edilmemiştir. Rîk, rîk-dan adı verilen kutuda saklanır. Sanat eserlerini yazmak üzere kullanılan mürekkep kendi kendine kurumaya terk edilir. Ancak resmî yazıların çabuk kurutulması için yazının üzerine “rîh” veya “rîk” denilen renklendirilmiş bir çeşit ince kum, içine konulduğu rıhdan yardımıyla serpilirdi (Derman, 2006: 47)

Kanlar ağlasun mürekkebe kara geysün hâmeler

Başına rîgler saçup dürsün yüzünü nâmeler (s.130)

(Mürekkep kan ağlasın, kalemler karalara bürünsün. Mektuplar başından tozlar saçıp yüzünü kapatsın.)

Hattatın vefatı üzerine kaleme alınan beyitte, üzüntüden ve yastan dolayı mürekkebin kan ağlaması, kalemlerin kara giyinmesi, mektuplarınsa tozlar saçıp dürülmesi istenir. Mürekkebin kan ağlamasıyla kırmızı mürekkep, kalemlerin kara giyinmesiyle de siyah mürekkep arasında ilgi kurulmuştur. Mektupların başından saçılan tozlarla da rîh arasında bir anlam ilişkisi mevcuttur.

Ey Gubârî bu cihân içre benüm

Kimse eş’âruma toz konduramaz

Meğer ol kâtib-i müsta’cil kim

Hatt-ı şî’rüm kuruyınca duramaz

(Ey Gubârî, bu cihan içinde benim şiirime kimse toz konduramaz. Aceleci kâtipler şiirimin hattı kuruyunca kadar bekleyemez.)

Yazının kurummasını bekleyemeyen aceleci ve acemi hattatlar kolaylık olması için yazıya rîh serpiştirirler. Ancak kullandıkları rîh yazının bozulmasına sebep olur. Şair hem aceleci kâtiplerin durumunu eleştirmek hem de kendi şiirini övmek maksadıyla yazdığı kıtada rîh kelimesiyle bağlantı kurar.

4.13. Tıraş Etmek

Tıraş etmek iki anlamda kullanılır. Birincisi kalemin ucunu yazı yazmaya uygun hâle getirmek için kalemi tıraş etmektir. Kalemi tıraş eden bıçağa kalemtırâş denir. İkincisi ve burada anlatılacak olan anlamı ise yazıda yapılan hataları gidermek ve yazı tashihi için kullanılan bıçaktır. Yazı tashihi için kullanılan bıçağa ise mihfere veya tashih bıçağı denir. Hatta veya tezhipte meydana gelen ufak boya taşmaları gibi hataları kazıyarak düzeltmede kullanılır. Mustafa Nişânî bin Celâl’e ait bir beyitte:

Giderme safha-i hüsnünde hattun sünbül-i terdür

Zarardur bu muhakkak âl evrâkı tıraş itmek (s.470)

(Güzelliğinin sayfasındaki taze çizgileri, ayva tüylerini yok etme. Sayfaları hile ile tıraş etmek zararlıdır.)

Sünbül-i ter Arapça bir tâbirdir. Klasik edebiyatta ayva tüyü, güzelin zülfü ve yanakta beliren ince tüy anlamlarında kullanılmıştır. Ayva tüyleri sevgilinin güzellik unsurlarından biridir. Şair sayfa üzerindeki yazıyı, yanaktaki ince tüylere benzetir. Bu tüyleri tıraş etmenin yazıya zarar vereceğini düşünür.

Ger bu defterden gide gelmez Mesîhi'ye mesîl

Yirine aynı yazılmaz ger olursa hat tırâş (s.504)

(Mesîhi'ye benzeyen bu defterden giderse gelmez. Tıraş edilen hat yerine aynı yazılmaz.)

Beyitte yazı tıraşlandıktan sonra yerine aynı yazının yazılamayacağından bahsedilir.

4.14. Yazı Çeşitleri

İslamiyet'in kabul edilmesiyle hızlı bir gelişim sürecine giren Arap yazı biçimi, Osmanlı dönemindebüyük bir ivme kaydetmiştir. Bu gelişmelerle hat, Türk sanatı olarak anılmaya başlanmıştır. Padişahların da ilgi duydukları hat sanatında Fatih Sultan Mehmed zamanında yeni yazı çeşitleri ortaya çıkmış ve ekoller oluşmaya başlamıştır.

Elde oldukça asâ şeş-kalem inşâallah

İtmezem havf ger olsa yedi başlı evren (s. 486)

(Şeş kalem elde asa gibi oldukça, yedi başlı ejderha olsa korkmam.)

Şair beyitte altı yazı çeşidini yazan kalemini asâya benzetmiş, karşısına yedi başlı ejdarha çıksa dahi kaleminin ondan üstün olduğunu vurgulamıştır.

Şeş kalem ey tâlib-i hüsn-i hat ağâh ol nedür

Süls ü reyhân nesh ü tevkî' ve muhakkak rik'adur

(Ey hüsn-i hattın talibi şeş kalem nedir diye sorarsansülüs, reyhân, nesih ve tevkî, muhakkak ve rik'adır.)

Şeş-kalem, altı yazı çeşidini ifade eden Farsça tâbirdir. Aklam-ı sitte olarak bilinir. Aklam-ı sitteye giren yazı türleri: sülüs, nesih, muhakkak, reyhani, tevkî' ve rik'adır. Bütün yazıların kökeni kûfiye dayanır. Yazı çeşitleri altıyala sınırlı değildir, bunlardan başka birçok yazı çeşidi vardır.

Müsennâ

Müsennâ kelimesi sözlükte ikili, iki parçalı, iki katlı, iki noktalı gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise simetrik, çift ve karşılıklı yazılan yazıdır. Bu yazı biçimine aynalı yazı da denmektedir. Soldaki ikinci kısım sağdaki asıl yazının ters şeklidir. Kaynaklarda müteâkis, mütekâbil, mütenâzır, tev'emân adlarıyla da geçen bu yazı hakkında İbnü'n-Nedîm "te'lim" (bir karında iki çocuk) kelimesini kullanır (Alparslan, 2006: 87). Müsennâ bir yazı çeşidi değildir. Bütün yazı çeşitlerine uygulanabilen bir yazı biçimi olduğu gibi daha çok sülüs, ta'lik, reyhânî, kûfi yazı çeşitleriyle kullanılır.

Tev'emân muhteri'-i Mecnûn şüd

Ki kalem çehre-güşâyihâ kerd (s.340)

(Mecnûn, tev'emân yazısını icât etti, kalem onun yüzünün örtülerini açtı.)

Mecnûn ve Leylâ aşk yolunun iki yolcusudur. Kimin âşık, kimin mâşuk olduğu belli değildir. Bu yönleriyle ikizi andırırlar.

Tev'em sözlükte ikiz demektir. Tev'emân ise ikizler anlamına gelir. Kelimenin beyitteki kullanımını hat sanatı ıstılahı açısından ele aldığımızda bahsi geçen ikizle hat sanatındaki yazı biçimi olan müsennâ kastedildiğini görürüz.

Reyhânî

Kelime olarak reyhânî, reyhana mensup mânâsına gelmektedir. Bu yazı türü reyhana çiçeğine benzetildiği için reyhani adını aldığı rivayet edilmektedir. Aklam-ı sitte içerisinde yer alan bir yazı türüdür. Muhakkak yazı türünün üçte bir küçültülmüş halidir. Hattat İbn-i Bevvâb tarafından ortaya konulduğu bilinmektedir. Genellikle yazma eserlerde tercih edilen reyhânî, 16. yüzyıldan sonra yerini sülüs ve nesih yazı türlerine bırakmıştır.

Ey hâme var o nev-rakamun benden öp elin

Yazsun risâle-i hat-ı reyhânî mû-be-mû (s. 262)

(Ey kalem git o yazanın yanına öp elini. Risaleyi reyhani hatla tel tel yazsın.)

Beyitte reyhânî yazının özelliklerine atıf yapılmıştır. Reyhânî yazı daha çok Mushaf, besmele ve kitap sanatlarında kullanılan bir yazı çeşididir. İnce ve küçük yazılır. Beyitte yazılması istenen risalenin tel tel olması reyhânî hattın küçüklüğünü ve inceliğini belirtmek içindir.

Nesih, Ta'lik, Rik'a, Celi

Büyük Rûz-nâme halifesi Hüseyin Efendi, bir naziresinde yazı çeşitlerini şöyle ele alır:

Ruh-ı dil-dâra hattı kâtib-i kudret güzel yazdı

Berât-ı hüsnê gûyâ (hatt-ı) neshi bî-bedel yazdı

(Kudret kâtibi, sevgilinin yanağındaki yazıyı -ayva tüylerini-çok güzel yazdı. Güzellik beratını -belgesini- nesih hattı ile bedelsiz yazdı.)

Nesih yazısında harfler küçültülerek yazılır. Memlûkler devrinde Kahire'de kullanılan nesih hattının en ince yazılanına "gubârî" hat denilir. Klasikedebiyatta ayva tüyleri ile gubârî hat arasında küçük ve belli belirsiz görünmeleri yönüyle ilişki bulunmaktadır.

Dili gîsû (vü) reyhânî şemîme eyleyen ta'lik

Sutûr-ı rik'a-i endîşeye tûl-i emel yazdı

(Gönlü, saç ve reyhani güzel kokulu bir hâle getiren ta'lik, fikir rik'asının satırlarına bitmez tükenmez hurs ve arzu yazdı.)

Tevkî ve rik'a yazılarından geliştirilen ta'lik, resmi yazışmalarda, vesikalarda, edebî ve tasavvufî eserlerde kullanılmaktadır.

O tıfl-ı mektebî âgaz-ı meşkinde celi hatla

Beni Mecnûn'a kendin zât-ı Leylâ'ya bedel yazdı (s.551)

(O, mektep çocuğu, meşkin başlangıcında celi hatla beni Mecnûn'un, kendini Leylâ'nın yerine yazdı.)

Leylâ ile Mecnûn'un aşkı nasıl ki aşkların en yücesi, ulusu ise, hattın da en büyük ebatta yazılanı celi hattır.

5. Sonuç

Hüsn-i hat İslam sanatı denince akla ilk gelen sanatlardandır. İslamiyet'ten önce sadece Arapların kullandığı Arap yazı formu, İslamiyet'ten sonra estetik kimlik kazanarak sanatsal nitelik kazanmıştır. İslam'ın okuma-yazmaya verdiği önemle hattın değeri artmış, Türklerin İslamiyet'le tanışmasından sonra ise bu sanat zirveye ulaşmıştır. Derin incelikleri, kuralları ve usülleri bulunan hat sanatına dair kaynak niteliğinde birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin başında *Gülzâr-ı Savâb*, *Menâkıb-ı Hünerverân*, *Devhatü'l-Küttâb* ve bu makalede ele alınan *Tuhfe-i Hattâtîn* yer alır. Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*'de hattın inceliklerini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.

Hat, her yönüyle titizlik isteyen bir sanattır. Hattatlarda bulunması gereken özellikler, malzeme seçimi ve bu sanatı icra edebilmek için zaruri olan kaideler açısından hat, bir çaba ister. Hatta verilen değer edebiyata da yansımış, şairleri bu alanda şiir yazmaya sevk etmiştir. Yalnız şairler değil, şairlik yönleri bulunan hattatlar da hünerlerini hat üzerine şiir yazarak göstermişlerdir. Şairler, hüsn-i hatta kullanılan aletleri, usülleri ve hatta dair kullanılagelen terimleri şiirlerinde konu edinmişlerdir. Metinde yer alan şiirlerde kimi zaman hat malzemeleri ile ilgili benzetmeler yapılırken kimi zaman hat kurallarına dair bilgiler verilmiştir. Böylelikle, bibliyografik metinlerin edebî açıdan da zengin bir kaynak olduğu gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- Alparslan, A. (2006). Müsenna. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 87-88). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.
- Bilen, Y. (2010). Hat Sanatı Eğitim Ve Öğretiminde Hoca-Talebe Münasebeti. *EKEV Akademi Dergisi*, C. 14, S. 44, 127-137.
- Derman, U. (1997). Hat. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C.16, ss. 427-437). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.
- Derman, U. (1998). Hokka. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C.18, ss. 216-218). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.
- Derman, U. (2001). Kalem. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C.24, ss. 245-247). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

- Derman, U. (2006). Mürekkep. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C.32, ss. 46-47). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.
- Derman, U. (2012). Tuhfe-i Hattâtîn. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C.41, ss. 351-353). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.
- Doğanay, A. (2014). Hattatlara Yeni Armağan: Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi'nin Yeni Harflerle Basılan Tuhfe-i Hattâtîn Adlı Eseri Üzerine. *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. C. 19, S. 17: 189-193.
- Kınlı, S. (2007) *Hat Ve Hattâtân'da Osmanlı Hattatları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Çalışmaları Enstitüsü.
- Müstakimzâde, Süleyman Sa'deddin Efendi. (2014). *Tuhfe-i Hattâtîn*. Mustafa Koç (Çev.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Ocak, S. (2014). *Müstakimzâde Süleyman Sadeddin'in Nakşibendiyeye Tarikatının Usûl ve Adâbına Dair Görüşleri* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgeriş, M. M. (2014). XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Hat Malzemeleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 3, S. 2, 167-193.
- Özönder, H. (2003) *Ansiklopedik Hat Ve Tezhip Sanatları Deyimleri, Terimleri Sözlüğü*, Konya: Sebat Ofset Matbaacılık.
- Şeylan, A. (2016). Müstakimzâde Süleymân Sâdeddin'in Durûb-ı Emsâl Adlı Eserinin Işığında Atasözlerinin Târîhî Seyri İle Eserdeki Atasözlerinin Tespiti Ve Tasnifi. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 9, S. 1: 72-101.
- Yazır, M. B. (1972). *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli Cilt I*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Yazır, M. B. (1974). *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli Cilt II*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

